

GYVŪNŲ MALONINIAI EPITETAI TAUTOSAKOJE

Diminutive epithets of animals in folklore

Anotacija. Šiame straipsnyje nagrinėjami gyvūnų maloninių epitetų darybos ir semantikos klausimai. Tokie žodžiai paprastai vartojami lietuvių liaudies dainose ir taikomi naminiams gyvuliams arba laukiniams žvėrimis: dažniausiai arkliui ir kiškiui. Jų pasidaroma su devyniomis skirtingomis deminutyvinėmis priesagomis, iš kurių populiariausios – *-ėlis* ir *-elis*. Daugumos gyvūnų maloninių epitetų darybos pamatas – priesagų vediniai arba sudurtiniai žodžiai (*jautelis baubuolėlis, gegutytė pilkuolytė, kormelis žemrausėlis, ančiukai raibaplunksneliai*). Populiariausi tokių žodžių motyvuojamieji požymiai – gyvūno spalva ar plaukas (*kiškelis baltužėlis, žirgelis sartonėlis*), jo kūno dalių savybės (*ožkutė rudakutė, zuikelis statausėlis*) arba jam būdingi veiksmai (*katinėlis repečkėlis, laputė čiūženutė*).

Raktažodžiai: gyvūno maloninis epitetas; deminutyvas; mažiabūtinė priesaga; žodžių daryba.

Abstract. This paper deals with derivational and semantic problems of diminutive epithets of animals. Such words are usually used in Lithuanian folk songs for domestic or wild animals, first of all, for a horse and a hare. They have been produced with nine different diminutive suffixes, most popular among them were *-elis* and *-ėlis*. In most cases diminutive epithets of animals have been produced from suffixal derivatives or compound words (*jautelis baubuolėlis, gegutytė pilkuolytė, kormelis žemrausėlis, ančiukai raibaplunksneliai*). The most common motivation features of such words was the color of the animal (*kiškelis baltužėlis, žirgelis sartonėlis*), its body parts (*ožkutė rudakutė, zuikelis statausėlis*), its typical actions (*katinėlis repečkėlis, laputė čiūženutė*).

Keywords: diminutive epithet of animal; diminutive; diminutive suffix; word-formation.

§ 1. Šis darbas skiriamas gyvūnų maloninių epitetų¹, kurių itin gausu lietuvių tautosakoje, darybai ir semantikai. Maloniniai epitetai – tai maloninės, mažiabūtinės reikšmės daiktavardžiai ar būdvardžiai, pasidaryti su įvairiomis deminutyvinėmis priesagomis ir turintys apibendrintą malonumo reikš-

¹ Kartais jie pavadinami ir meniniais epitetais LKG 1, 262.

mę. Jie paprastai vartojami dainuojamosios, kur kas rečiau – pasakojamosios arba smulkiosios tautosakos tekstuose ir taikomi apibūdinti įvairioms tikrovės realijoms: asmenims (*tėvelis sengalvėlis* LTR (Zp), *motulė senuolytė* LTR, *mergužaitė lelijaitė* D 106, *brolukai vienvardukai* DrskD 63), buities daiktams (*molinėlis puodas* Vlk, *žiedužėlis, rankelių žėruonėlis* JV 377, *kvartūkėlis šilkinėlis* Kp, *grėblužėlis klevinėlis* JV 225), negyvosios gamtos reiškiniams (*vėjelėlis šiaurūnėlis* StnD 11, *rudenėlis šaltūnėlis* LTR (Ml), *vėjelėlis šiurkštuolėlis* VD 392), augalams (*avižėlė žaliukėlė* Ss, *apynėlis soyruolėlis* LTR (Žl), *beržėlis siūruonėlis* LTR (Vb), *liepėlė užuonėlė* JD 24), gyvūnams (*kregždutė laigonėlė* LTR (Kp), *lapė juodbruvėlė* LLD 1, 333 (Km), *gegutytė pilkuolytė* AM 395 (Sug), *zuikutis statakutis* JV 935).

§ 2. Iki šiol bene plačiausiai lietuvių kalbos deminutyvai žodžių darybos ir reikšmės aspektu aprašyti akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1965), (toliau – LKG 1). Čia mažybiniais – maloniniams daiktavardžiams skirtas visas nemažos apimties skyrius (LKG 1, 253 t.). Kiek siauriau šiame leidinyje pristatoma mažybinių būdvardžių daryba ir semantika (LKG 1, 580 t.). Įvairių vertingų išvalgų deminutyvų darybos klausimais galima rasti Vinco Urbučio monografijoje „Žodžių darybos teorija“ (1978, 168, 222, 270). Diachroninės deminutyvų darybos problemas yra išsamiai nagrinėjęs Pranas Skardžius (1996, 137 t., 176 t., 362 t.). Vėliau šios tematikos ėmėsi Saulius Ambrazas (1993, 135 t.; 2000, 87 t.). Latvių kalbos deminutyvai išsamiai nagrinėjami Veltos Rūkės-Dravinios monografijoje (1959): čia panaudota gausi tarmių medžiaga, fiksuojama daugiau kaip 60 deminutyvinių priesagų. Nurodytuose veikaluose gana gausiai pristatomi ir pavyzdžiai iš tautosakos. Specialiai lietuvių folkloro kalbai skirtas P. Skardžiaus straipsnis „Mūsų liaudies dainų kalbos dalykai“ (1998), kuriame aptariamos ir retesnių A. Juškos „Lietuviškų dainų“ (1954) deminutyvų (*varinėliai varteliai, sabalėlė kepurėlė, tyminėlis balnužėlis*) darybos ypatybės.

§ 3. Apskritai, reikia pasakyti, kad rimtesnio lingvistų dėmesio tautosakos kalbai kol kas stokoja. Aš pati prieš kelis dešimtmečius esu etnolingvistiniu aspektu nagrinėjusi žmogui skiriamus maloninius kreipinius, vartojamus grožinės literatūros tekstuose (Jasiūnaitė 1998). Tarp tokių kreipinių galima aptikti nemažai zoomorfinių, ypač „paukštinių“ metaforų, taikomų artimam žmogui, paprastai mažam vaikui ar jaunai moteriai: *balandėlis, kurapkėlė, pelėdėlė, lakštingalėlė, sakalėlis, zylės plunksnelė*. (Jasiūnaitė 1998, 48). Kitas panašios tematikos darbas skirtas rytų aukštaičių uteniškių tarmėje vartojamų sudurtinių pejoratyvų darybos ir reikšmės ypatybėms (Jasiūnaitė 2018). Pejoratyvai – neigiamos reikšmės žodžiai, laikytini savotiška melioratyvų – maloninių žodžių priešprieša.

§ 4. Šiame straipsnyje panaudota spaudai rengiamos knygos preliminariu pavadinimu „Gyvūnų samprata lietuvių etninėje kultūroje“ medžiaga, kurioje gausu gyvojo pasaulio atstovus įvairiais aspektais apibūdinančių deminutyvų, tautosakoje paprastai atliekančių maloninių epithetų vaidmenį. Įvairaus pobūdžio tautosakos tekstuose, pirmiausia dainų (LLD 1, LTa, AM, ČUS) ar pasakų (PEŽK 1, StŽ, LPI) rinkiniuose ir didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – LKŽ)², rasti 145 gyvūnų maloninių epithetų pavyzdžiai (122 skirtingos leksemos). Maždaug du trečdaliai tokių žodžių (92) yra daiktavardžiai, kaip antai, *genelis medkirtėlis* LTa 201 (Vks), *zuikelis puikelis* Plt, *gaidūžiai kėlėjužiai* JV 638, o vienas trečdalis (53) – būdvardžiai, pvz.: *telyčiotė pernykščiotė* Ds „pernai vesta“, *žirgelis ristelis* NS 950, *ančiukai geltonkojėliai* LMD (Klvr).

§ 5. Pirmiausia pateiktini kai kurie statistiniai duomenys apie surinktą medžiagą. Šis tyrimas parodė, kad maloniniais epitetais dažniausiai apibūdinami lietuvių valstietiškosios kultūros atstovams patys artimiausi ir naudingiausi naminiai gyvuliai (55 atvejai), šiek tiek rečiau – laukiniai žvėrys (36 atvejai), laukiniai arba naminiai paukščiai (atitinkamai 25 ir 11 atvejų), o rečiausiai – šliužai (8 atvejai), žuvys (6 atvejai) ir vabzdžiai (tik 3 atvejai). Paaiškėjo, kad tokie epitetai mūsų tautosakoje dažniausiai taikomi arkliai ir kiškiui (po 12 atvejų), jaučiui (10 atvejų), karvei, lapei (po 9 atvejus), katei, žalčiui (po 8 atvejus), vilkui (7 atvejai), ožkai, aviai, voverei, gegutei (po 6 atvejus). Mažiausiai – vos po vieną maloninį epithetą – taikoma pelėdai, kuosai, gulbei, meškai, kurmiui, musei. Gana dažnai pasitaiko, kad tas pats epithetas tekstuose vartojamas su kelių gyvūnų pavadinimais. Antai, *nabagėliais* gali būti vadinami net 9 įvairūs gyviai: kiškis, voverė, lapė, meška, vilkas, ožka, kuosa, gegutė, žąsinas. Priedo vaikų dainų tekstuose dar turime *šarkutę nabagutę* LLD 1, 283 (Pn) ir *laputę nabagutę* LLD 1, 242 (Jdp). Atitinkamai *riestaragėliai* liaudies dainose esti ožys, jautis ir avinas, *pilkuonėliai* – karvelis, voverė ir vilkas, *lakūnėliai* – kregždė, varna ir zuikis, *marguolėlės* – karvės ir katės, *rudakėliai* – voverė ir vilkas.

§ 6. Toliau įvairiems gyvūnams tautosakoje taikomus maloninius epithetus apžvelgsime žodžių darybos ir semantikos aspektu. Tyrimo metu nustatyta, kad dažniausiai tokių žodžių pasidaroma iš daiktavardžių (89 atvejai), kaip antai, *jautelis baubuolėlis* Š (: *baubuolis*), *zuikelis bėgūnėlis* JD 85 (: *bėgūnas*), *karvytė dribuolytė* AM 90 (Pnm) (: *dribuolė* „kuri, piemenų liepiama, drimba,

² Literatūros ir šaltinių sąrašė nurodomos tik naujai įsivestos santrumpos, visos kitos vartojamos kaip LKŽ.

gulasi“)³, *laputaitė čiūžiulaitė* Ar (: *čiūžiulė* „kuri pamažu čiūžinėja, vaikštinėja“), *kurmelis žemrausėlis* LTa 201 (Vks) (: *žemrausys*) ir pan. Ir literatūroje nurodoma, kad, reikalui esant, deminutyvų gali būti pasidaroma kone iš kiekvieno daiktavardžio ir paprastai ne tik su kuria nors viena, bet netgi su keliomis priesagomis (LKG 1, 254).

§ 7. Šiek tiek rečiau pasitaiko gyvūnams skirtų maloninių epitetų daryba iš būdvardžių (55 atvejai): *žirgelis ristelis* NS 950 (: *ristas*), *telyčiotė pernykščiotė* Ds (: *pernykščia*), *šarkelė margelė* Jž (: *marga*), *ančiukai raibaplunksneliai* LMD (Klvr) (: *raibaplunksniai*), *zuikelis statausėlis* JV 938 (: *statausis* „kieno ausys stačios“). Retkarčiais galima aptikti ir tam tikrų netipiškos darybos atvejų. Pavyzdžiui, rastas vos vienintelis epitetas, pasidarytas iš populiarus vaikų dainos refreno: *kačiutė ladutė* LLD 1, 112 (Lkm) (: *ladu*), (plg. *Ladu*, *ladu* ladučių, duos mamytė bandučių LTR (Br). Labai reta ir tokių epitetų daryba iš veiksmazodžių: *muselė birbelė* LLD 1, 370 (Kltn) (: *birbė*). Tokią darybą reikėtų įtarti, nes veikėją reiškiančių galūnės vedinių *birbas*, *birbis* ar *birbys* LKŽ neužfiksuota. Šiame šaltinyje pateikiamas tik konkretaus tam tikrą specifinį garsą skleidžiančio muzikos instrumento pavadinimas *birbė* Ds „birbynė“.

§ 8. Kaip žinome, lietuvių kalbos deminutyvai pasižymi gausumu, jiems būdinga tikrai didelė darybos priemonių įvairovė. Deminutyviniai daiktavardžiai priesagų vedinių tarpe sudaro pačią stambiają darybos grupę (LKG 1, 254). Užfiksuotos devynios skirtingos deminutyvinės priesagos, su kuriomis pasidaroma gyvūnų maloninių epitetų: *-ėlis*, *-elis*, *-utis*, *-aitis*, *-ytis*, *-ukas*, *-užis*, *-otė*, *-ulis*. Pačios populiariausios iš jų pasirodė esančios *-ėlis* (95 atvejai): *oželis žilbarzdėlis* LLD 1, 216 (Krč), *avinėlis žembranėlis* NS 591 (Vb) „kurio snukutis žebra“, *gulbelės tūtuonėlės* Brž „kurios tūtuoja – tam tikru balsu klykauja“, *katinėlis murinėlis* Ndz „kas murinas, murzinas“, *genelis remesninkėlis* LLD 1, 316 (Lel) „kuri verčiasi amatu, dailidžiauja – aliuzija į tai, kad genys kala medį“ ir *-elis* (25 atvejai): *žirgelis ristelis* NS 950, *vilkėliai pilkėliai* End, *šarkelė margelė* Jž, *žirgelis bėrelis* N 345.

§ 9. Priesaga *-elis* – apskritai pats dariausias lietuvių kalbos deminutyvinių daiktavardžių afiksas, o *-ėlis* pasitaiko maždaug du kartus rečiau (LKG 1, 261). Kaip matome, gyvūnams skirtų maloninių epitetų daryboje galima užčiuopti priešingą tendenciją: čia dažnesnė priesaga *-ėlis*, su kuria nemažai pasidaroma tiek daiktavardžių, tiek būdvardžių: atitinkamai 62 ir 33 atvejai.

³ Tradiciškai piemenys tam tikromis trumpomis dainelėmis ragindavo gyvulius gulti: Dribk, *karvyte dribuolyte* AM 90 (Pnm).

Minėtina, kad kai kurios lietuvių tarmės (šiaurės ir pietų žemaičiai⁴, rytų aukštaičiai vilniškiai) deminutyvinės priesagos *-ėlis* apskritai neturi, vartoja tik *-elis* (LKG 1, 260). Tokių pavyzdžių pasitaikė ir tarp minėtųjų maloninių epitetų: *vištelė ruduoletė* Rš, *karvelelis pilkuočelis* Prng, *žirgelis širmapalvelis* Aps, *žqsinelis nabagelis* S. Dauk, *avelės zelskinelės* (: *zelskina* „garbanota“) LTR (Kltn), *karvelės palšmargelės* LTR (Kltn).

§ 10. Kitokių mažybinių priesagų vediniai vartojami palyginti retai. Maloninių epitetų su jomis pasitaikė tik po keletą kartų: *-utis* (6 atvejai): *zuikutis statakutis* JV 935 „kieno akys stačios, išpūstos“, *laputė čiūženutė* Jrb, *oškutė rudakutė* JD 705, *-aitis* (5 atvejai): *laputaitė čiūžinaitė* Nmn, *vytinaitė voveraitė* LTs 5, 491 (pavartotas mįslėje apie apynį, kuris esti *vytinis* – susivijęs), *žalktys ponaitis* PEŽK 1, 167 (Dgl), *-ytis, -ukas* (po 4 atvejus): *gegutytė pilkuolytė* AM 395 (Sug), *kalytė mintuvytė* StŽ 231 (Žml) (pamatinis žodis nelabai aiškus), *telyčiukė šiuometukė* JV 784 „šiemet vesta“, *kiškis repetukas* Krš „kuris repečkoja, eina keturiomis“, *-užis* (2 atvejai): *gaidužiai raibūnužiai* JV 638, *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638, *-ulis* ir *-otė* (tik po vieną atvejį): *gaiduliai raibuliai* LTR (Alv), *telyčiotė pernykščiotė* Ds. Priesagos *-otė* deminutyvai būdingi rytų aukštaičių tarmėms (LKG 1, 280). Priesagos *-užis* vedinių apskritai dažniausiai pasitaiko tik tautosakoje, o bendrinėje kalboje jie itin reti (LKG 1, 275).

§ 11. Įdomu pažymėti, kad rečiau pasitaikančių priesagų atvejais gyvūno pavadinimo (zoonimo) ir su juo vartojamo maloninio epiteto priesagos paprastai sutampa: *karvytė žalmargytė* NS 247, *geniukas margiukiukas* LTR (IDs), *voveriukė rudukė* LTR (Plv), *vytinaitė voveraitė* LTs 5, 491, *oškutė rudakutė* JD 705. Dažniau vartojamų deminutyvinių priesagų *-elis* ir *-ėlis* atvejais toks sutapimas įmanomas tada, kai abu junginio žodžiai – zoonimas ir maloninis epitetas – yra pasidaryti iš dviskiemenių arba ilgesnių pamatinių žodžių: *zuikelis puikelis* Plt (: *zuikis puikis*), *šarkelė margelė* Jž (: *šarka marga*), *katinėlis juodausėlis* Ds (: *katinas juodausis*), *avinėlis riestaragėlis* Jž (: *avinas riestaragis*). Tokie sutapimai atlieka tam tikrą estetinę funkciją, suteikdami dainos arba pasakos tekstui papildomą meninį efektą.

§ 12. Gyvūnui skiriamo maloninio epiteto darybos pamatas – dažniausiai priesagos vedinys (71 atvejis): *zuikelis strigunėlis* JD 949 (: *strigunis* „kuris striksi, šokinėja“), *gegutytė pilkuolytė* AM 395 (Sug) (: *pilkuolė*), *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638 (: *kėlėjas* „kuris žadina rytais“), *kregždūnėlė lakūnėlė* Jrb (: *lakūnė* „kuri lakioja, laksto“). Kaip matome, tokie deminutyvai turi po

⁴ Plačiau apie pietų žemaičių varniškių tarmėje vartojamas mažybinės priesagas žr. (Judeikienė 2003).

kelias priesagas. Kiek rečiau tautosakoje pasitaiko gyvūnų epitetai, kurie pasidaryti iš sudurtinių žodžių (43 atvejai): *karvelė pienanešėlė* JD 736 (: *pienanešė* „kuri duoda pieno“), *jautelis vagavarėlis* JD 736 (: *vagavarys* „kuris varo, aria vagas“), *jautelis junganešėlis* JD 736 (: *junganešys* „kuris neša jungą“), *kurmėlis žemrausėlis* Lta 201 (Vks) (: *žemrausys* „kuris rausia žemę“), *žirgai juodširmėliai* Brž (: *juodširmiai* „tamsiai širmo plauko“). Sunkiau aptikti tokių maloninių epitetai, kurie pasidaryti iš pirminių žodžių: *gaiduliai raibuliai* LTR (Alv) (: *raibas*), *voveriukė rudukė* LTR (Plv) (: *ruda*), *meškelė nabagėlė* LPĮ 2, 400 (Jž) (: *nabagė*).

§ 13. Palyginti dažnai pasitaiko, kad maloninio epiteto pamatinis žodis tarminėje šnekamojoje kalboje dabar jau nebevertojamas: *karvelė pasiaubuo- lėlė* JD 387 (: *pasiaubuo- lė* „kuri siaučia, laksto, išdykauja“), *karvelė padaužu- olėlė* JD 387 (: *padaužuolė* „kuri daužosi, nerimsta, padauža“), *balandžiai šir- duonėliai* Šn (: *širduo- nis* „kas geras, meilus, širdingas“), *kalytė mintuvytė* StŽ 231 (Žml) (: *mintuvė* „kuri mina, mindžioja?“)⁵, *gegulė kukuonėlė* TŽ 1, 243 (: *kukuonė* „kuri kukuoja“). Gana sunku pasakyti, ar tokie pamatiniai žodžiai laikytini archaizmais, kurie dabar jau užmiršti, ar tiesiog tam tikrais okazinės žodžių darybos atvejais. Veikiausiai tokia daryba, Skardžiaus (1998, 356) žodžiais tariant, ne senovės liekana ar tąsa, bet savaiminis dainų kalbos reiš- kinsys.

§ 14. Kad okazinės žodžių darybos atvejų tautosakos tekstuose netrūksta, gerai matyti iš pasakos „Eglė – žalčių karalienė“ dainuojamuosiuose intar- puose vartojamų žalčio maloninių epitetai: *žaltys žalktūnėlis* PEŽK 1, 177 (Vžns) (: *žalktūnas*), *žaltys žaltuolėlis* PEŽK 1, 108 (Kp) (: *žaltuolis*), *žaltys žaltynėlis* PEŽK 1, 61 (Brž) (: *žaltynas*), *želtys želtuonėlis* PEŽK 1, 135 (Jž) (: *želtuonis*), *žaltys žaltuonėlis* PEŽK 1, 100 (Kp) (: *žaltuonis*), *žaltys žalių vyrų vyruolėlis* PEŽK 1, 173 (Ktk). Nurodytų pavyzdžių pamatiniai žodžiai *žalk- tūnas*, *žaltuolis*, *žaltynas*, *žaltuonis* (*želtuonis*) pasidaryti su įvairiomis prie- sagomis iš daiktavardžio *žaltys* arba tarmėse vartojamų jo fonetinių variantų *žalktys*, *želtys* ir yra aiškūs okaziniai dariniai. Anot Urbučio (1978, 274 t.), okaziniai dariniai – tai neįprasti žodžiai, dažnai tyčia pasidaryti tik tai progai, tam tikrame kontekste. Tokiems dariniams paprastai būdingas sąmoningas nutolimas nuo veikiančios darybos sistemos naujesnės išraiškos, didesnio įtai- gumo, vaizdingumo arba panašiais sumetimais.

§ 15. Dar keistesnis atvejis – žalčio epitetas *žalių vyrų vyruolėlis*, užrašytas Kuktiškėse (Utenos raj.). Darybinį ryšį su žodžiu *vyras* čia išvelgti sunkoka,

⁵ Toks žodis LKŽ neužfiksuotas.

nes visas junginys, taip interpretuojant, pasidaro beprasmiškas. Veikiausiai tokia fonetinė aliuzija kyla dėl rytų aukštaičių uteniškių tarmėje ilginamų kirčiuotų trumpųjų balsių *i*. Minėtasis pavyzdys į bendrinę kalbą, ko gero, transponuotinas kaip *žalių virų viruolėlis* (: *viruolis* „kas verda, kunkuliuoja“): čia turimas galvoje vandens, iš kurio pasakoje išnyra tam tikra formulė šaukiamas žaltys, kunkuliavimas, plg. dar tarmėse vartojamą polonizmą *viras* (l. *wir*) J „vandens sūkurys, verpetas“ arba tos pačios reikšmės savą žodį *virulys* J, Trš. Tokia pat, tik kitaip vadinama realija minima ir kitur užrašytų pasakos variantų dainuojamuosiuose intarpuose, pvz.: Jeigu gyvas, pieno *kunkulas*, jeigu negyvas – kraujo *kunkulas* PEŽK 1, 118 (Kp), plg. *kunkulas* Pc, Škn, Vžns, Sv „nuo smarkaus vandens judėjimo susidarantis burbulas“.

§ 16. Gana sunkiai logikos požiūriu paaiškinamas ir dainų tekstuose retai pasitaikantis lapės epitetas *lapelė dunojėlė* LLD 1, 335 (Skp) (: *dunojus*). Šio deminutyvo pamatinis žodis – per slavus atėjęs skolintas upėvardis, lietuvių liaudies dainose paprastai vartojamas apibendrinta reikšme „didelis vanduo“: Priejau ežerėlį, gilų *dunojėlį* JD 40. Iš jo kai kur pasidarytas ir dainų refrenas *dūnojo*: *Dūnojo*, *dūnojo*, *dūnojėlis* teka, aš girdėjau, aš girdėjau, ką tėvelis šneka LTR (Sb). Maloninis lapės epitetas *dunojėlė* galėjo atsirasti ir iš šio refreno, plg. jau minėtą retos darybos pavyzdį *kačiutė ladutė* LLD 1, 112 Lkm) (: *ladu*). Apskritai, reikia pabrėžti, kad liaudies dainų refrenai – ypač, itin savita leksikos dalis. Gali skirtis įvairių dainuojamosios tautosakos žanrų – sutartinių, ganymo dainų, kalendorinių dainų – refrenai. Nenuosekliai jie pateikiami ir žodynuose (Černė 2010, 151). Tiek jie patys, tiek iš jų pasidaryti žodžiai dar tebelaukia savo tyrėjų.

§ 17. Atskirai reikėtų paminėti sudėtinius maloninius gyvūnams skirtus epitetus, kurie susideda iš kelių žodžių. Tokiais atvejais maloninio epiteto funkciją atlieka ne vienas žodis, o tam tikras žodžių junginys. Pagrindinis tokio junginio žodis eina kartu su derinamuoju arba nederinamuoju pažyminiu. Pirmuoju atveju toks pažyminis – tai paprastoji arba įvardžiuotinė tam tikrą gyvūno savybę (spalvą arba plauką, gyvenamąją vietą, būdo bruožą) nusakancio būdvardžio forma: *varnužėlė*, juoda lakūnėlė LTR (Plk), *karvelėliai*, *mėlyni pilkuonėliai* Kb, *vilkas vilkelis*, *medinis paukštelis* RD 145⁶, *lydekėlė*, *margoji žuvėlė* TŽ 4, 193, *kregždėlė*, *mėlynoj paukštelė* ČUS 71, *zuikelis*, *mandrasai žvėrelis* LTR (Grl).

§ 18. Antruoju atveju pažyminis esti nederinamasis. Jis reiškiamas daiktavardžio vienaskaitos arba daugiskaitos kilmininku, kuris dažniausiai nusako

⁶ Čia *medinis paukštelis* reiškia „miško gyvis, miško padaras“.

gyvūno gyvenamąją vietą: *gegutė*, *grios paukštelė* LTa 109 (Vrn), *lydekužėlė*, *marelių narūnėlė* JD 948, *lydekėlė*, *vandens paukštelė* JV 129, *zuikelis*, *laukelių lakūnėlis* JD 85. Retkarčiais pasitaiko, kad tokia žodžių junginyje pavartojamas ne daiktavardžio kilmininko, bet naudininko linksnis, o pats junginys apibūdina gyvūną kaip veiksmožadinės ypatybės turėtoją: *gegutė*, *širdelai palinksmintojėlė* TŽ 1, 265 (Vlk). Kaip jau minėta §14, kartais maloninio epiteto funkciją atliekančio žodžių junginio reikšmė ne visai aiški: *žaltys*, *žalių vyrų vyruolėlis* PEŽK 1, 173 (Ktk).

§ 19. Toliau minėtuosius gyvūnų maloninius epitetus aptarsime reikšmės aspektu. Suprantama, kad tai yra konotuota leksika, konotaciją (teigiamą arba, priešingai, neigiamą) laikant tam tikru papildomu žodžio reikšmės komponentu, nusakančiu kalbėtojo požiūrį į kalbamąjį objektą. Visi šiame straipsnyje nagrinėjami gyvūnų epitetai yra konotuoti teigiamai: neigiamos konotacijos pavyzdžių neužfiksuota. Kaip nurodoma literatūroje, deminutyvai turi ryškią modifikacinę reikšmę: dariniu reiškia sąvoka lieka pradinės sąvokos rėmuose, tik skiriasi pridėtinu kvantitatyviniu (mažybės arba didybės), kvaliatyviu (malonybės arba menkybės) arba iš karto abiem požymiais (Urbutis 1978, 168).

§ 20. Kaip jau sakytą §1, gyvūnų maloniniai epitetai turi apibendrintą malonumo reikšmę, tačiau į ją paprastai įeina ir kiti komponentai, priklausantys nuo deminutyvo pamatinio žodžio reikšmės. Apskritai, tokiems epitetams būdinga gana įvairi semantika. Reikia pasakyti, kad šių žodžių reikšmės esti gana nevienodo dažnumo. Dažniausiai gyvūnų maloninių epitetų reikšmės motyvacija būna susijusi su konkrečiomis gyvojo pasaulio atstovų išvaizdos ypatybėmis: jų spalva arba plauku (43 atvejai), tam tikros kūno dalies (kailio, vilnos, snukio, akių, ausų, kojų, ragų, kartais pasitaiko, kad netgi ūsų) savybėmis (26 atvejai). 21 maloninis epitetas nusako tam tikrus gyvūno judėjimo ypatumus. Kitos semantinės grupelės periferinės, joms priklauso tik po kelis ar keliolika žodžių.

§ 21. Bendrąją gyvūno išvaizdą nusakantys maloniniai epitetai darybiškai ir semantiškai gali būti susiję su specifiniais riboto leksinio junglumo būdvardžiais, kurie apibūdina gyvulio plauką (*bėras* „tamsiai rudo plauko (apie arklį)“, *sartas* „šviesiai bėras, raudas (apie arklį)“, *juodšėmis* „tamsiai šėmas (apie galviją)“, *palšas* „šviesiai pilko plauko“): *žirgelis bėrukėlis* JV 1027, *žirgelis sartonėlis* LTR (Plv), *jaučiai juodšėmeliai* Brž, *jaučiai palšūneliai* LMD (Zp). Tai gali būti ir mišrios spalvos (plauko) pavadinimai (*margas* „su skirtingos spalvos dėmėmis“, *žalmargas* „žalai margas (apie galviją)“, *juodmargas* „juodai margas (apie galviją, šunį, katiną)“, *raibas* „smulkiai, taškuotai mar-

gas“, *rainas* „ruožais išmargintas, dryžuotas“): *vištelė margužėlė* Ml, *karvytė žalmargytė* NS 247, *jautis juodmargėlis* Nj, *antelė raibūnėlė* JD 439, *katinėlis rainytėlis* Alk.

§ 22. Kaip rodo surinkta medžiaga, gyvūnams tautosakoje paprastai priskiriamos vadinamosios achromatinės spalvos: balta, juoda, pilka. Jų pavadinimus motyvacinis ryšys dažnai sieja ir su gyvūnų maloniniais epitetais: *kiškėlis baltužėlis* Tvr, *žirgelis juodukėlis* JV 1027, *varnužėlė, juoda lakūnėlė* LTR (Plk), *bitelė pilkonėlė* LTR (Mrk), *voverėlė pilkuonėlė* Krvd 31, *vilkėliai pilkinėliai* Švnč (: *pilkiniai* „pilkos spalvos“). Iš spektro spalvų pasitaikė tiktai mėlyna, o iš vadinamųjų mišrių spalvų – ruda: *vištelė rudinė* Prng (: *rudina*)⁷, *voveriukė rudukė* LTR (Plv), *kregždėlė, mėlynoj paukštelė* ČUS 71, *karvelėliai, mėlyni pilkuonėliai* Kb. Galima spėti, kad minėtuose pavyzdžiuose tikriausiai turima omenyje ne tiek pati mėlyna spalva, kiek neryškus melšvas juodos arba pilkos spalvos atspalvis, būdingas karvelio ar kregždės plunksnoms.

§ 23. Maloniniai pavadinimai pagal tam tikras atskirų kūno dalių savybes nusako gyvūno išvaizdą perkeltine reikšme, metonimiškai, nes čia dalis minima vietoje visumos. Tokie deminutyvai daromi iš sudurtinių būdvardžių. Valstietiškosios kultūros atstovams pirmiausia krinta į akis gyvulio kailio ar paukščio plunksnų įsidėmėtina spalva ar išmarginimas (*avelė baltavilnėlė* LTR (Mrj), *voverėlė rudplaukėlė* JD 198, *gegulė margaplūksnėlė* LTR (Dkk), *ančiukai raibaplūksnėliai* LMD (Klvr), kartais – ypatingas jų švelnumas (*avytės šilkavilnėlės* Ds). Akcentuojamos gyvūno stačios, kitaip sakant, didelės, išpūstos arba rudos akys: *zuikutis stakutis* JV 935, *vilkėlis rudakėlis* Vks, *ožkutė rudakutė* JD 705. Metonimiškai apibūdinant gyvūną pagal ausų savybes, paprastai turima galvoje jų spalva, statusas ar ilgis: *katinėlis juodausėlis* Ds, *zuikėlis statausėlis* JV 938, *zuikutis strikausėlis* JD 1232 (: *strikausis* „kas turi striukas, trumpas ausis“).

§ 24. Kai kurie gyvojo pasaulio atstovai puikuojausi ragais. Ši jų savybė davė pradžią maloniniams epitetais *jautis riestragėlis* JD 156, *ožėlis riestaragėlis* LTR (Plng), *ožkelė statragėlė* LTR (Plk). Barzdą iš visų žvėrių ar naminių gyvulių nešioja tik ožiai ar ožkos, štai ir turime jų maloninius epitetais *ožėlis žilbarzdėlis* LLD 1, 210 (Krč) ir *ožėlis juodbarzdėlis* BsMt 1, 132. Pasitaiko, kad tokiais epitetais pabrėžiamos ir į akis krintančios gyvūno kojų savybės: *an-*

⁷ LKŽ duomenimis, rytų aukštaičių vilniškių tarmėje šis žodis yra priesagos *-inas* vedinys *rudinas*, *-a*: Kokios gėlės *rudinos* Grv. Kaip nurodo Skardžius (1996, 241), tokie žodžiai gali būti sudaryti iš būdvardžių: *aklinas* „sandarus“, *sotinas* „pasisotinęs, pasotintas“.

čiukai geltonkojėliai LMD (Klvr), *avytės liepakojėlės* LTR (Kp). Kodėl avims taikomas toks epitetas, sunku pasakyti. LKŽ pateikia sudurtinį žodį *liepkojis* Všk „kieno viena koja medinė, liepos medžio“ ar *liepakojis* Lš „kas netikusių kojų, nevikrus“: Pasiuntei tą *liepakojį*, kad išvartyt [arklius iš avižų] – kol jis nueis, arkliai visas avižas nuėš Lš. Matyt, ir piemenėlių raliavime iš Kupiškio krašto šio žodžio mažybinė forma pavartota juokais, ironiškai: Ralio, ralio, avytės mano, *liepakojėlės*, šilkavilnėlės, ralio, ralio LTR (Kp).

§ 25. Kiti iš sudurtinių būdvardžių pasidaryti maloniniai epitetai, apibūdinantys gyvūnus pagal jų kūno dalis, tautosakos tekstuose pasitaikė tik po vieną kartą. Kartais jie darybiškai susiję su mažesnių, smulkesnių, todėl ir sunkiau žmonėms pastebimų kūno dalių pavadinimais, pavyzdžiui, katino *ūsais*: *katinėlis juodaūsėlis* Prng. Kitais atvejais kūno dalys, kurių pavadinimus darybinis ryšys sieja su maloniniais epitetais, gali būti būdingos tik tam tikroms gyvūnų rūšims – paukščiams arba arkliams: *šarka baltsparnėlė* Š, *pelėda rudgurklelė* NS 82, *vištelė juodkuodelė* Švnč, *žirgelis baltkartėlis* NS 26.

§ 26. Įdomūs ir tie maloniniai epitetai, kurių semantika kaip nors susijusi su gyvūno judėjimo pobūdžiu. Pavyzdžiui, deminutyvai *žirgužėlis bėguonėlis* TŽ 1, 253 (Vlk), *zuikėlis bėgūnėlis* JD 85, *kregždūnėlė lakūnėlė* Jrb, *šuniukas kazokėlis* LMD (Šk) suponuoja mintį, kad taip apibūdinamas gyvūnas yra greitas, lakus, vikrus, grakščiai judesiu, *kiškis repetukas* Krš, *katinėlis repečkėlis* StŽ 231 (Žml) – kad jis eina keturiomis, repečkėja, *zuikėlis striguonėlis* JD 949 ar *zuikėlis strigūnėlis* J vaizdžiai nusako nedidelį, smulkiais šuoliukais striksintį miško žvėrelį, *laputaitė čiuzūnaitė* JD 212 ar *laputė čiuzėnutė* Jrb – pamažu, tyliai, atsargiai einantį, prie grobio sėlinantį, tykojantį žvėrį, *karvelė purvabridėlė* JD 736 – sunkiai klampojantį per purvyną stambų gyvulį ir pan.

§ 27. Žinome, kad dauguma gyvūnų, išskyrus nebent žuvis ar kai kuriuos vabzdžius, aktyviai reiškiasi balsu. Tokios motyvacijos maloninių epitetų tautosakos tekstuose pasitaikė rasti palyginti nedaug – tik aštuoneta. Gyvūnai sugeba skleisti pačius įvairiausius skirtingo intensyvumo garsus – nuo skardaus jaučio maurojimo iki meilaus katino murkimo. Maloniais balsais, gražiomis giesmėmis ypač pasižymi paukščiai, kuriems taikomi epitetai *karvelelis brukuolelis* Prng (: *brukuolis* „kuri brukuoja – burkuoja“), *gegulė kukuonėlė* TŽ 1, 243 (: *kukuonė* „kuri kukuoja“), *gulbelės tūtuonėlės* Brž (: *tūtuonės* „kurios tūtuoja“). Iš naminių gyvulių patys didieji skardžiabalsiai, aišku, garsiai baubiantys, būbuojantys jautis ir karvė, nusakomi epitetais *jautėlis būbuonėlis* JD 1014, *jautėlis baubuolėlis* Š, *karvelė būbuolėlė* JD 387. Savitą balsą sugeba išgauti ir zvimbiantis vabzdys arba murkiantis katinas: *muselė birbelė* LLD 1, 370 (Kltn), *katinėlis pūronėlis* Alk (: *pūronas* „kuri pūroja, murkia“).

§ 28. Lietuvių liaudies dainų tekstuose kartais pasitaiko, kad gyvūno maloninio epiteto motyvacinis požymis – žmogui naudinga veikla: jautis, artojo valdomas, aria žemę, padeda valstiečiams auginti duoną, karvė duoda pieno, gaidys rytmetį visus laiku kelia iš miego, garsiai giedodamas. Šiuos, rodos, visai paprastus kasdieninės kaimo buities dalykus tautosakoje sugebama perteikti poetiškai, lyriškai, išradingai, su didele įtaiga. Tokie naminių gyvulių ar paukščių veiksmai motyvuoja penketą maloninių epitetų: *jautelis duonpelnėlis* JD 736, *jautelis vagavarėlis* JD 736, *jautelis junganešėlis* JD 736, *karvelė pienamešėlė* JD 736, *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638.

§ 29. Kai kurie maloniniai epitetai nusako tam tikrą gyvūno būseną, nusiteikimą, perteikia kalbėtojo emocinį santykį su juo: *kuoselė nabagėlė* JV 905, *šarkutė nabagutė* LLD 1, 283 (Pn), *gegužėlė nabagėlė* TŽ 4, 194. Kaip žinome, daugelis gyvūnų panašiai, kaip ir žmonės, turi psichiką, savitą jausmų pasaulį, pasižymi tam tikromis individualiomis, tik jiems būdingomis charakterio, būdo savybėmis. Antropomorfizuojant gyvūnus, šios savybės tyčia sustiprinamos. Paukščiai ar miško žvėreliai, pavyzdžiui, gali puikuotis, didžiūotis: turime *zuikelį puikelį* Plt ir *karvelėlį puikuonėlį* Kb.

§ 30. Gyvūnams, kaip ir žmonėms, etninėje kultūroje neretai priskiriamas gudrumas, sumanumas, apskrumas: *bitelė, mandri paukštelė* TŽ 4, 598 (Pn), *zuikelis, mandrasai žvėrelis* LTR (GrI). Žinomoje žvėrių pasakoje išmintinga varna perspėja patiklų strazdelį, kad reikia saugotis lapės klastų, todėl ir nusipelno jo komplimento *varnelė, gera žmonelė* LPI 2, 406 (Jž). Balandis lietuvių etninėje kultūroje tradiciškai siejamas su meilumu, lipšnumu (Jasiūnaitė 1998, 48): dainoje pavartotas maloninis šių paukščių epitetas *balandžiai širduonėliai* Šn. Gegutė savo skardžiu, melodingu kukavimu guodžia ir linksmina kiekvieną žmogų, todėl dzūkai nuo Valkininkų ją ir apdainuoja, sakydami: *gegutė, širdelei palinksmintojėlė* TŽ 1, 265 (Vlk).

§ 31. Gyvūno gyvenamoji vieta nėra itin dažnas maloninių epitetų motyvacinis požymis: šaltiniuose užfiksuoti tik 8 tokie atvejai. Laukiniai žvėrys ir paukščiai paprastai laikosi, gyvena giriose, miškuose, laukuose, tad jiems ir taikomi maloniniai epitetai *gegutė, girios paukštelė* LTa 109 (Vrn), *zuikelis, laukelių lakūnėlis* JD 85, *vilkas vilkelis, medinis paukštelis* RD 145. Ne vienas tokios motyvacijos epitetas taikomas ir vandenų gyventojoms – žuvims: *žuvužėlės, marelių narūnėlės* LTR (Kdl) (: *narūnės* „kurios nardo“), *lydekėlė, vandens paukštelė* JV 129, *lydekėlė, maružių žuvužėlė* Švn.

§ 32. Kitokių motyvacinių požymių aptinkama rečiau, todėl jie laikytini periferiniais. Tik poros maloninių epitetų motyvacinis požymis – gyvūno atšvedimo laikas: *telyčiotė pernykščiotė* Ds „pernai vesta“, *telyčiukė šiuometukė*

JV 784 „šiemet vesta“. Pasitaiko, kad su antropomorfiniu gyvūnu metaforiškai siejamas koks nors žmogaus amatas. Genys aštrių snapu nuolatos kala medį, norėdamas susirasti maisto. Tokie jo veiksmai primena dailidės, statybininko arba medkirčio darbą, todėl šis miško paukštis ir nusipelno epitetų *genelis remesninkėlis* LLD 1, 316 (Lel) (: *remesninkas* „amatininkas“), *genelis medkirtėlis* LTa 201 (Vks) (: *medkirtys*).

§ 33. Apibendrinant galima suformuluoti keletą trumpų išvadų. Gyvūnų maloniniai epitetai paprastai vartojami dainuojamojoje tautosakoje ir taikomi naminiams gyvuliams arba laukiniams žvėrimis: dažniausiai jų nusipelno arklės ir kiškis. Tokių žodžių pasidaroma su devyniomis skirtingomis deminutyvinėmis priesagomis, iš kurių populiariausios – *-ėlis* ir *-elis*. Tokio maloninio epiteto darybos pamatas – dažniausiai priesagos vedinys, rečiau – sudurtinis žodis. Pasitaikantys retesnės, neįprastos darybos atvejai (*karvelė pasiaubuolėlė*, *kalytė mintuovytė*, *žaltys žaltuolėlis*) laikytini okaziniais dariniais. Semantikos požiūriu gyvūnų malonių epitetų reikšmės motyvacija dažniausiai susijusi su spalva arba plauku (*kiškelis baltužėlis*, *žirgelis sartonėlis*), kūno dalies savybėmis (*ožkutė rudakutė*, *zuikelis statausėlis*), judėjimo pobūdžiu (*katinėlis repečkėlis*, *laputė čiuženutė*).

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AM – Laima Burkšaitienė, Danutė Krištopaitė (red.), *Aukštaičių melodijos*, Vilnius: Vaga, 1990.

Ambrazas, Saulius 1993, *Daiktavardžių darybos raida*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Ambrazas, Saulius 2000, *Daiktavardžių darybos raida 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Černė, Violeta 2010, Leksikografinė refrenų traktuotė Lietuvių kalbos žodyne, *Leksikografija ir leksikologija 2*, Vilnius: LKI, 143–153.

ČUS – Danutė Krištopaitė, Norbertas Vėlius (red.), *Čiulba ulba sakalas*, Vilnius: Vaga, 1983.

Jasiūnaitė, Birutė 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, *Kalbotyra* 47(1), 43–59.

Jasiūnaitė, Birutė 2018, Uteniškių sudurtiniai peyoratyvai, *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*, Vilnius: LKI, 295–317.

Judeikienė, Adelė 2003, Pastabos dėl pietų žemaičių varniškių kai kurių mažiųjų – maloninių priesagų ir jų pateikimo LKŽ, *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*, Vilnius: LKI, 307–311.

Juška, Antanas 1954, *Lietuviškos dainos 1–3*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

- LKG 1 – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis, 1965.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.
- LPĮ – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- LTa – Kostas Korsakas (red.), *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- PEŽK – Leonardas Sauka (red.), *Pasaka Eglė žalčių karalienė* 1–2, Vilnius: LLTI, 2007.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1959, *Diminutive im Lettischen*, Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Skardžius, Pranas 1996, Lietuvių kalbos žodžių daryba, *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 7–768.
- Skardžius, Pranas 1998, Mūsų liaudies dainų kalbos dalykai, *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 348–356.
- StŽ – Kostas Aleksynas (red.), *Stebuklingas žodis*, Kaunas: Šviesa, 1985.
- Urbutis, Vincas 1978, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

Birutė JASIŪNAITĖ
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[birute.jasiunaite@flf.vu.lt]

